

NIETS MENSELIJKS WAS HEN VREEMD

**Conflicten over het bestuur van
het Geefhuis (1629-1652)**

dr A.C.M. Kappelhof

Vaak komen we via incidenten de grotere maatschappelijke en politieke ontwikkelingen op het spoor. In dit artikel beschrijft dr A.C.M. Kappelhof, hoofd van het bureau archieven van het Stadsarchief, een voorval uit de Bossche zeventiende eeuw waaruit heel duidelijk blijkt hoe na de inname van de stad in 1629 de 'omzetting' van allerlei besturen tot spanningen leidde. Ook wordt een ander licht

geworpen op het karakter van de Bossche armenzorg.

Inleiding

Het is dinsdag 6 maart 1640. De schepensbank van 's-Hertogenbosch vergadert zoals gewoonlijk op de bovenkamer van het stadhuis.¹ Schepen Van Oudheusden vraagt het woord. In de stad doet het verhaal de ronde

dat hij het hoogste gezag in den lande, de Staten-Generaal, heeft beledigd. Bij de bespreking van een brief afkomstig van dit college zou hij gezegd hebben: 'sy meugen haer neers daer aen veege' (daar mogen zij wat mij betreft hun gat mee afvegen). Van Oudheusden wil weten of dat waar is. Wie heeft er uit de school geklapt? Enkele schepenen menen zich te herinneren dat hij inderdaad zoiets heeft gezegd. Er zou ook gezegd zijn: 'sy meugen het gat cussen ofte cust het gadt ofte diergelycke woorden'. Het incident komt Van Oudheusden op een strafvervolgning en een veroordeling te staan. In de bewuste brief namen de Staten-Generaal het op voor Joris Wynands van Bernagien, de meester (directeur) van het Geefhuis, de belangrijkste armenzorginstelling van de stad. Van Bernagie was door het stadsbestuur ontslagen als meester, omdat hij niet in staat was zich te verantwoorden voor zijn financieel beheer. Daar waren jaren van moeilijkheden aan vooraf gegaan.² Ook in die tijd vielen bestuurders dus wel eens uit hun rol. Het waren wat dat betreft net zulke mensen als wij, vandaar de titel van dit artikel. Maar wat was er nu eigenlijk aan de hand?

Een nieuw stadsbestuur

Na de capitulatie van 1629 werden de nieuwe machthebbers geconfronteerd met een probleem van bestuurlijke aard. Nog nooit hadden zij een stad ingenomen die zolang in Spaanse handen was geweest en waar de Contra Reformatie zijn werk grondig had gedaan. De bevolking van 's-Hertogenbosch was, op een handjevol mensen na, katholiek en al heel gauw werd duidelijk dat deze katholieken beslist niet van plan waren zich te bekeren tot de gereformeerde religie. Het was, ook al omdat de oorlog tegen Spanje nog in volle gang was, ondenkbaar dat katholieken deel zouden uitmaken van het nieuwe stadsbestuur. De politieke constellatie eiste dat er een uit gereformeerden samengesteld stadsbestuur kwam. In het

capitulatieverdrag was echter vastgelegd dat de privileges van de stad zouden worden gewaarborgd. In die privileges stond aan welke eisen de leden van de magistraat moesten voldoen. In het algemeen gesproken moesten het welgestelde mannen zijn van onbesproken gedrag. Veel waarde hechtte men aan de eis dat het om geboren poorters moest gaan dat wil zeggen mannen die in 's-Hertogenbosch gedoopt waren. Minder klemmend waren de eis van meerderjarigheid, dat wil zeggen tenminste 25 jaar, en 'uit echten bedde', dat wil zeggen van wettige geboorte. Daar kwam na 1629 de eis bij dat de kandidaten gereformeerd moesten zijn. Dergelijke mensen waren er in de veroverde stad gewoon niet te vinden. Noodgedwongen moest men terugvallen op mensen die hun jeugd in Den Bosch hadden doorgebracht maar daarna, vaak omwille van het geloof, naar het noorden waren gevlucht. Daarnaast benoemde men ook lie-den uit andere delen van Brabant. Zo was de hoogschout Hendrik van Bergaigne geboren in Princenhage bij Breda. Het lukte echter niet om de schepenbank op deze manier vol te krijgen, zodat mensen werden benoemd die niet eens in het hertogdom Brabant waren geboren.

Het nieuwe stadsbestuur bestond dus uit lieden van zeer verschillende herkomst. Zij kenden elkaar amper of niet. Wil een bestuur goed kunnen functioneren dan is teamgeest noodzakelijk. Het duurde even voordat de heren wisten wat zij aan elkaar hadden. Geen wonder dan ook dat er de eerste decennia geregeld conflicten waren binnen de magistraat. Kwam men er niet uit, dan deed men nogal eens een beroep op tussenkomst van Haagse instanties, zoals de Staten-Generaal, de Staten van Holland of de prins van Oranje. De prins van Oranje was voor 's-Hertogenbosch belangrijk omdat hij opperbevelhebber was van het leger en omdat hij de leden van de schepenbank benoemde uit een door die bank opgestelde voordracht.

Een aantal leden van dit kersverse stadsbe-

stuur had connecties in het Haagse circuit. Enerzijds kwamen die zeer van pas, namelijk als er gelobbied moest worden, anderzijds vergrootte dit de kans op Haagse bemoeienissen met de stedelijke politiek. 'Den Haag' ging zich zelfs inlaten met zaken die helemaal niet tot zijn competentie behoorden.

Het nieuwe stadsbestuur stond nog om een andere reden zwak in zijn schoenen. Het grootste deel van de bevolking van de stad was op de hand van de vijand, de koning van Spanje. Onder het volk was het volgende rijmpje populair:

*"Wy syn geraeckt uijt den vrijdom van Spanghien
Ende ghecomen onder de tirannie van Orangien"*³

In de notulen van het stadsbestuur klinkt geregeld de angst door dat de 'pausgezinden' (= katholieken) een oproer zouden veroorzaken. Vooral 's zomers, wanneer er weinig garnizoen in de stad was, was men daar beducht voor. In de haven werkten veel sjouwers, slepers en andere arbeiders die vroeger in dienst waren geweest van het Spaanse leger. Deze stevige kerels waren altijd wel te porren voor een relletje ten gunste van hun vroegere meester.⁴ Weliswaar waren de vier schutterijen na de capitulatie ontbonden, maar de burgerij was niet ontwapend.

Het Geefhuis

Het Geefhuis was de volkse benaming voor de Tafel van de H. Geest. Deze instelling was tussen 1274 en 1281 gesticht door rijke Bossche burgers⁵ en hield zich bezig met de ondersteuning van de Bossche armen. Dank zij een gestage stroom van giften en legaten en door een verstandig beheer van het vermogen ontwikkelde de tafel zich al snel tot een rijk instituut. In 1629 was het verreweg het belangrijkste Godshuis in de stad. Het stadsbestuur was vanaf het begin betrokken bij het bestuur van deze instelling, maar in het midden van de vijftiende eeuw slaagde

het erin om het Geefhuis in zijn greep te krijgen. Het hoofdgebouw van het Geefhuis lag tegenover de St. Janskerk, daar waar nu de Stadsbibliotheek staat.

De bedeling van het Geefhuis bestond in 1629 voornamelijk uit roggebrood en verder uit schoenen en goedkope kleding van wol- len of linnen stoffen. Mondjesmaat werd er ook geld gegeven.

Het bestuur van het Geefhuis kende drie niveaus. Bovenaan stond het stadsbestuur. Dit hield toezicht maar bleef op een afstand. Daaronder stond de provisor die de verbindende schakel vormde met de derde laag, die van de 'meester' of 'rector'. Een van de schepenen was meestal provisor, de meester werd door het stadsbestuur benoemd en maakte doorgaans ook deel uit van dit college.

De positie van de meester

Het was de meester die het eigenlijke werk deed. Hij was verantwoordelijk voor het financieel beheer en gaf leiding aan het personeel. Met zijn gezin woonde hij in het hoofdgebouw aan de Hinthamerstraat. Zijn woning was comfortabel en zelfs luxueus ingericht. Zo waren er glas-in-loodramen aanwezig versierd met wapens van vroegere meesters. Behalve in een slaapkamer kon hij terecht in een 'saleth', een woonkamer. Eten en drinken kwamen uit de grote keuken van het huis. Hij kreeg namelijk niet een vast jaarsalaris uitbetaald. De Tafel van de H. Geest was ook letterlijk zijn tafel en die van zijn vrouw en kinderen.

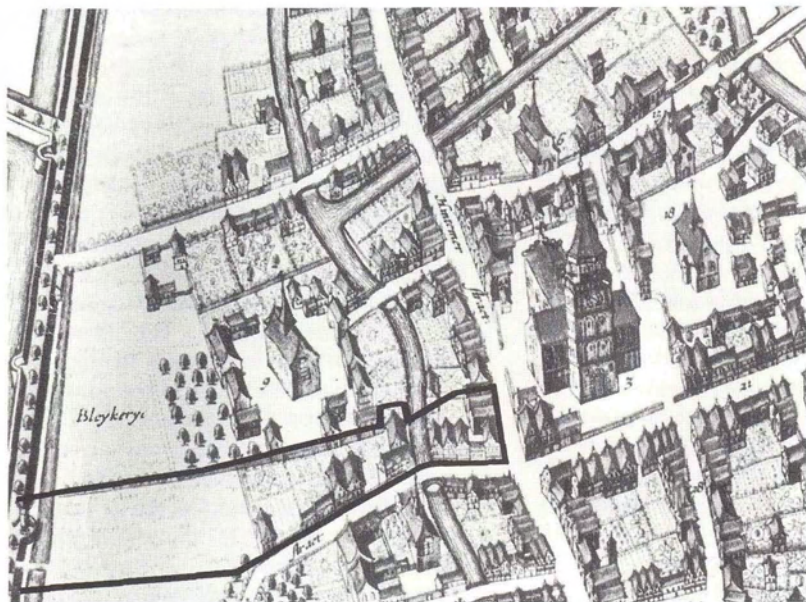
De controle op het doen en laten van de meester kreeg gestalte in het 'afhoren' van de jaarlijkse rekening. Het lijvige boekwerk werd hardop voorgelezen en desgevraagd van commentaar voorzien. Als alles goed ging - en dat was meestal zo - werd de rekening goedgekeurd en afgetekend, waarna dit werd bekrachtigd door een voedzame en lang niet altijd zo eenvoudige maaltijd. Het Geefhuis had ruim twintig mensen in vaste dienst. De best betaalde onder hen

was de opperkerk. Deze hield de bewerkelijke administratie bij. Geregeld reisde hij de tientallen boerderijen, die tot voorbij Eindhoven en Helmond lagen, af om deze te inspecteren en de pachters aanwijzingen te geven.

Joris Wynands van Bernagien

Meteen na de capitulatie zorgde het stadsbestuur ervoor de drie belangrijkste Godshuizen, het Geefhuis, het Groot Gasthuis en het Weeshuis, onder zijn controle te krijgen door deze te voorzien van nieuwe meesters. Tot meester van het Geefhuis benoemden zij op 18 december 1629, in overleg met de afgevaardigden van de Staten-Generaal, Joris Wynands van Bernagien. Joris moet zijn geboren in 1562/63. Hij stamde via zijn grootmoeder uit een bekende Bredase familie van brouwers, maar was vermoedelijk in 's-Hertogenbosch geboren. Wegens zijn geloofsovertuiging zal hij - in 1579? - zijn gevlucht.⁶ In 1599 komen we hem tegen in Breda als lid van de schepenenbank. Sinds de lijst van het turfschip (1590) was deze stad in

Staatse handen en Van Bernagie kwam als gereformeerde in aanmerking om in het Bredase stadsbestuur te worden opgenomen. In 1599 werd hij door de heer van de stad, de prins van Oranje, tot schepenen benoemd. Vervolgens was hij afwisselend schepenen en burgemeester. Schepenen was hij ook toen Breda in 1624/25 belegerd werd door de Spaanse veldheer Spinola. Negen en een halve maand duurde het beleg. De Spanjaarden gaven er de voorkeur aan de stad uit te hongeren. Er werd dan ook nauwelijks gevochten. Op het laatst was er geen voedsel meer te vinden. Hondevlees werd als een delicatessen verkocht. Epidemieën richtten een slachting aan onder de bevolking. Na de capitulatie namen veel protestantse Bredanaars de vlucht. Van Bernagien vertrok naar Hooge Zwaluwe, een dorp waar zijn zwager schout was.⁷ Zwaluwe was veilig gebied, omdat het binnen de invloedssfeer van het Staatse leger lag. Tegelijk was het niet al te ver van Breda verwijderd. De prins van Oranje zwaaide er als ambachtsheer de scepter. Kort na de capitulatie zien wij hem in 's-Hertogenbosch opduiken. Eind 1629

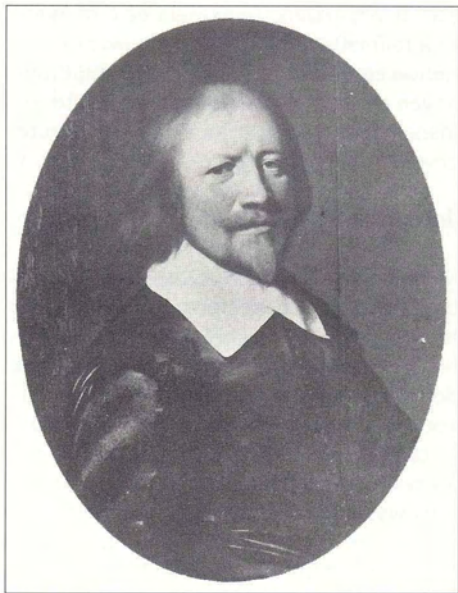

Detail uit de stadsplattegrond van Blaeu uit 1649, met daarop de gebouwen van het Geefhuis. In 1824 werden de laatste gebouwen van dit eeuwenoude complex gesloopt om plaats te maken voor het Ouden Mannen- en Vrouwenhuis, thans Stadsbibliotheek (Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische Atlas).

meldde hij zich aan als lid van de kersverse nederduits gereformeerde gemeente.⁸ Met Zwaluwe hield hij de jaren daarna contact. Geregeld vertrokken er knechts van het Geefhuis met brieven naar Zwaluwe bestemd voor de schout. In één moeite door konden zij daar inkopen doen voor het huis. Op de buitendijkse gorzen van Zwaluwe groeide volop riet dat zeer geschikt was als dakbedekking. Koeien waren er ook te koop. Van Bernagien betrok van daar ook zijn personeel. Thyske Thonisz. van de Zwaluwe stond in 1632 op de loonlijst als koeiehoedster en assistente in de keuken.⁹ Het zag er naar uit dat de 66-jarige Joris een heerlijke oude dag zou krijgen. Als directeur van het Geefhuis had hij de beschikking over een jaarlijkse geldstroom van ruim f. 11.000,- en over bijna 1.000 mud rogge (= 300.000 liter). Weliswaar overleed spoedig na aankomst in 's-Hertogenbosch zijn vrouw Liesbeth van Grijp, maar op 19 november 1631 trad hij in de Pieterskerk opnieuw in het huwelijk met juffrouw Mecheld van der Meulen weduwe van jonker Johan Mathieu uit Nijmegen.¹⁰

Herman de Bitter

De man die Bernagies laatste levensjaren zou vergallen heette - nomen est omen - Herman de Bitter. In een van zijn vele klaagrekensten laat hij ons weten dat 's-Hertogenbosch zijn vaderstad was. Op het moment van de capitulatie woonde hij in Amsterdam en bedreef hij zoals zovelen daar de koophandel. In 1621 woonde hij echter in Haarlem. Hij had tenminste drie zoons, waarvan er twee later predikant zouden worden.¹¹ Als protestant én geboren Bosschenaar was hij een ideale kandidaat voor de schepenbank. Op 3 november 1629 kreeg hij een aanstelling als adjunct-rentmeester van het Geefhuis. In die functie moest hij de oude, katholieke opperklerk Gerard van der Wiel in de gaten houden. Een maand later verscheen Joris van Bernagien op het toneel. Op 15 februari 1630 werd de functie van De

Portret van mr Johan Gans. De in Brielle geboren Gans werd in 1629, na de capitulatie, benoemd tot pensionaris (juridisch adviseur) van het stadsbestuur. De pensionaris mocht alle vergaderingen bijwonen en was van alles op de hoogte. Gans beschikte over goede contacten in Haagse kringen (die waren er toen ook al!). In 1641 nam hij ontslag om zich te kunnen wijden aan een ambitieus bouwproject (Origineel in Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch).

Bitter uitgebreid: voortaan was hij rentmeester 'absoluyt'.¹² Wat hier precies aan de hand was, blijft voor ons gissen. Ik vermoed dat twee partijen elk hun kandidaat naar voren schoven. De Bitter kreeg Van Bernagie boven zich, maar als reactie daarop werden zijn bevoegdheden uitgebreid. Hoe het ook zij, de bestuurders weken af van het oude beproefde schema: magistraat-provisor-meester. Als rentmeester met volledige bevoegdheid kon De Bitter eisen dat hij alleen het financieel beheer mocht voeren, maar dat was nu juist de taak van de meester. Het stadsbestuur probeerde de zaak te redden door de taken van beide functionarissen in een instructie vast te leggen. De Bitter zou verantwoording verschuldigd zijn

aan Van Bernagie. Hij moest zich beperken tot louter de administratie, dus tot het werk dat klerk Van der Wiel had gedaan.¹³

Klachten over Van Bernagie

In februari 1632 kwam het smeulende conflict tot een uitbarsting. Jonker Pieck van Tienhoven, lid van het stadsbestuur, protesteerde op formele wijze bij het stadsbestuur over de manier waarop Van Bernagie met de gelden van het Geefhuis omsprong. Zijn beleid was een flagrante schending van de statuten van dit oud en eerbiedwaardig instituut. Van Bernagie had het Geefhuis betrokken met zijn vrouw en kinderen, maar in het kielzog daarvan volgde een grote schare van vrienden en verwanten. Al deze mensen teerden op het huis. Op pathetische toon stelt Pieck dat God dit niet langer aan kon zien. De Heer nam zijn maatregelen: de vrouw van Van Bernagie stierf. Volgens de oude gebruiken had Van Bernagie toen binnen zes weken moeten vertrekken. De onverlaat bleef echter zitten en hertrouwde. Zelfs de bruiloft werd in het huis gevierd. En nu praat iedereen erover, niet alleen de katholieken die ons niet goed gezind zijn, maar ook onze eigen mensen, leden van de gereformeerde gemeente. Er moet snel wat gebeuren, vindt jonker Pieck van Tienhoven.¹⁴

Sommige leden van het stadsbestuur vonden dus dat Van Bernagie het geld bestemd voor de armen over de balk gooide en dat hij zichzelf bevoordeelde. Het is echter de vraag of het inderdaad gebruik was dat een meester, wiens vrouw overleed, af moest treden. Goyaart van Engeland was in het begin van de zeventiende eeuw meester van het Groot Gasthuis. In 1602 stierf zijn vrouw, maar hijzelf bleef tot aan zijn dood in 1616 in functie.¹⁵ Het beroep dat Pieck doet op de oude 'statuten' doet wat merkwaardig aan. Er is namelijk geen stichtingsakte bekend van het Geefhuis en er bestonden geen op schrift gestelde statuten. Ik vermoed dat Pieck doelde op ongeschreven,

maar door iedereen aanvaarde gewoonten en gebruiken.

Van Bernagie betrok inderdaad zijn familieleden bij het beheer van het huis. In 1630/31 was een zekere Peter van Bernagie als klerk op het kantoor werkzaam. Hij stierf in dat jaar aan de pest. Merkwaardig is dat twee religieuze zusters van het klooster van de Zwesternen op de Papenhulst hem drie weken lang verpleegden. Deze zusters waren kennelijk, als het ideaal van hun orde daar om vroeg, in staat over de schutting heen te kijken.

De oude en de nieuwe garde tegenover elkaar

Rentmeester De Bitter zat ondertussen met zijn handen over elkaar. Het kantoor van het Geefhuis, waar de financiële administratie werd bijgehouden, bleef voor hem gesloten. Opperklerk Van der Wiel met meer dan veertig dienstjaren achter zich liet hem gewoon niet binnen.¹⁶ Zo'n geus was in de ogen van Van der Wiel immers niet te vertrouwen. 'Geus' was toen het katholieke scheldwoord voor alles wat protestant was; protestanten betitelden de katholieken als 'papisten'. De Bitter riep het stadsbestuur te hulp, maar dat haalde weinig uit. Hij maakte ook aanspraak op de ambtswoning, een huis op de hoek van de Hinthamerstraat en het St. Janskerkhof, maar daar woonde nog steeds Van der Wiel. Van der Wiel moest vertrekken, vond het stadsbestuur, maar een jaar later zat hij er nog steeds.¹⁷ De Bitter stelde klerken aan die hij kon vertrouwen. Van der Wiel en zijn kornuiten zorgden ervoor dat zij niets konden uitrichten. Voor De Bitter zat er niets anders op ze weer te ontslaan.¹⁸ De Bitter slaagde er echter wel in een deel van de administratie in handen te krijgen. Nu wisten de pachters en andere debiteuren niet meer aan wie zij moesten betalen. Slimmeriken onder hen beweerden dat zij al betaald hadden en wel aan de andere partij. De klerken op het kantoor voerden niets uit en hielden zich bezig met het roken van

EEN WAPENSCHILD UIT HET GEEFHUIS

De meester of rector van het Geefhuis woonde tot 1640 in het Geefhuis zelf. Hij had daar zijn eigen kamers die van enig comfort waren voorzien. In het 'saleth', de pronkamer, werden de gasten ontvangen. Daar hingen voor het raam ook de gebrandschilderde wapens van enkele voorname families uit de stad. In 1617 maakte de schilder Jan Anthonissen de Keizer een schilderij van het raam met daarop het wapen van de familie Toelinck. Het is een van de weinige afbeeldingen die wij nog over hebben van deze voor de stad zo belangrijke instelling.

Onlangs wist het Stadsarchief dit op perkament geschilderde wapen te verwerven. Het Restauratie-atelier Helmond bracht het stuk, dat erg vuil geworden was, materieel weer in goede staat.

Om het stuk rechtsgeldigheid te geven, is het ondertekend door twee Bossche notarissen. Misschien heeft het wel gediend als bewijsstuk

in een procedure. Na 1629 verdwijnt de familie Toelinck uit de stad. Het is niet bekend of de familie Teulings afstamt van deze patricische familie Toelinck.

tabak, het spelen op de citer en andere zaken. Tabak was toen een betrekkelijk nieuw genotmiddel en nog niet overal geaccepteerd. Velen vonden tabakroken onfatsoenlijk.¹⁹ De citer was als muziekinstrument toen kennelijk populair.

Het stadsbestuur besloot toen dat Van der Wiel op 1 mei 1635 weg moest zijn uit zijn woning en dat een van de klerken zou worden ontslagen. Van der Wiel stierf kort daarop en zijn weduwe ruimde het huis. De situatie verergerde echter: de stevige kast waar De Bitter zijn papieren in bewaarde werd opengebroken. Toen hij dit ontdekte, lagen alle stukken al verspreid over de vloer. Niet één klerk was te vertrouwen, aldus een woedende De Bitter in een van zijn vele brieven aan de magistraat.²⁰

Een reorganisatie

De maatregelen van 1635 vormden de opmaat voor een reorganisatie van het Geefhuis. Een commissie uit het stadsbestuur werd aan het werk gezet. Men stuurde brieven naar andere steden om te informeren hoe de armenzorg daar georganiseerd was. Typerend is dat men zich niet wendde tot Zuidnederlandse steden, maar tot Amsterdam, Delft, Utrecht en Dordrecht. Ook voor andere zaken ging men in Holland te rade. Holland was nu eenmaal in alle opzichten het centrum van de Republiek. De voorstellen van de commissie werden overgenomen en in 1636-1637 doorgevoerd. De meester at voortaan niet meer van het huis; in plaats daarvan kreeg hij een, overigens riant, salaris van f. 800,- per jaar. Veel werkzaamheden die tot dan toe in eigen beheer waren uitgevoerd, werden, omdat dit goedkoper was, uitbesteed. Zo ging de veehouderij dicht en werden de landerijen rond de stad die men vroeger zelf bebouwde, verpacht. Dit betekende ook het ontslag voor ruim twintig mannen en vrouwen. De wekelijkse uitdelingen van spek, vlees, haring, stokvis, erwten e.d. werden gestaakt. In plaats daarvan kregen de armen nog meer

roggebrood en wat geld. De rentmeester behield zijn salaris dat nu op f. 600,- en een vrije woning werd gesteld. De commissie stelde tenslotte voor een collegiale bestuursvorm in te voeren, zoals deze ook al bestond bij het weeshuis. Tussen de meester en het stadsbestuur zou een college van vier regenten komen.²¹ De beide kempanten, Van Bernagie en De Bitter, kregen ieder een nieuwe instructie. Opvallend is dat de administratie werd opgedragen aan een nieuwe klerk, Jan van Blotenburg. Deze stond onder de regenten en was alleen aan hen verantwoording schuldig.

De 'sloffigheid' van Joris van Bernagie

De reorganisatie schiep een nieuwe structuur en zorgde voor een andere werkwijze, maar de problemen bleven bestaan. Het afhoren van een rekening leverde in 1639 als resultaat op dat ruim f. 14.000,- niet verantwoord konden worden. De administratie was nog steeds een janboel. Voor het eerst dreigde het stadsbestuur de meester en de rentmeester met ontslag als zij zich niet hielden aan de instructie.²² Doordat de schoonzoon van Van Bernagie in de raad zat en deze de oude man in bescherming nam, werd de zaak nog even vertraagd. Toen een nieuwe commissie echter een bezoek had gebracht aan het Geefhuis, werd de zaak acuut. De commissie meldde dat de problemen eigenlijk werden veroorzaakt door de ouderdom van de meester. Het was meer 'sloffigheid' en slordigheid dan kwade trouw. Het stadsbestuur was verdeeld: de schepenen vonden dat hij nog één kans verdiende, bij de raden staakten de stemmen (4 voor - 4 tegen). Omdat het al erg laat was, besloot men er een nachtje over te slapen. De volgende dag kwam bij een getuigenverhoor naar voren dat Van Bernagie met kwitanties had geknoeid. Het besluit viel om hem uit zijn functie te schorsen. Hij moest wel eerst nog rekening en verantwoording afleggen wegens zijn beheer, maar

vervolg op pagina 18

vervolg van pagina 15

daarna kon hij gaan. Een meester was trouwens veel te duur. Men was de voortdurende conflicten tussen regenten en meester beu. Zelfs buiten de stad sprak men er schande van dat het er in het Geefhuis zo aan toeling.²³

Den Haag komt tussenbeide

Van Bernagie had de afgelopen tien jaar zo veel bezoeken aan Haagse instanties gebracht, meestal om daar voor de stad te lobbyen, dat ze hem door en door kenden. Hij zal er zeker zijn vrienden gehad hebben. Het duurde echter toch nog even voordat Den Haag ingreep. Van Bernagie was op 1 juli 1639 geschorst, op 18 februari 1640 schreven de Staten-Generaal een brief aan het Bossche stadsbestuur. De inhoud loog er niet om: Hare Hoog Mogende (de officiële aansprektitel van de Staten-Generaal) waren 'ontsticht' te vernemen dat zo'n trouw dienaar van het land aan de dijk was gezet. Zij hadden hem geroepen tot het schepenamtbet en vervolgens tot rector van het Geefhuis. Om zo'n man met 77 veel bewogen levensjaren achter zich te ontslaan, dat kon niet. Of men in 's-Hertogenbosch het besluit maar wilde intrekken. Bij die gelegenheid schoot schepen van Oudheusden, zoals we in het begin van dit artikel al zagen, hevig uit zijn slof. Toen het stadsbestuur ontwijkend reageerde, schreven de Staten-Generaal een nieuwe brief die op 11 maart ter tafel kwam. Den Haag bleef bij zijn eerder ingenomen standpunt. Men was verbolgen en ervan overtuigd dat het besluit om Van Bernagie te ontslaan was genomen omdat men de man zelf niet mocht. Het argument dat het in het belang van de armen was diende alleen maar als dekmantel.²⁴ De zaak had gemakkelijk uit kunnen lopen op een openlijk conflict. De verhouding tussen het Bossche stadsbestuur en de Staten-Generaal was in die tijd niet best. Joris Wynands van Bernagie overleed echter op 2 april terwijl hij op

reis was naar Den Haag om daar stadszaken te behartigen. Nogmaals lieten de Staten-Generaal van zich horen. In een nieuwe brief van 7 april, de dag dat Bernagie begraven werd, lieten zij weten dat zij de weduwe en de kinderen in bescherming namen. Het besluit om de overledene af te zetten was, zo werd nogmaals gesteld, onrechtvaardig.²⁵ In 's-Hertogenbosch was ondertussen al besloten om de functie van meester af te schaffen. Voortaan zou het Geefhuis worden bestuurd door een college van vier regenten met onder hen de rentmeester die de woning van de meester kreeg toegewezen. In de jaren daarna zien we de regenten het bestuur overnemen. Zij traden naar buiten op als belangenbehartigers en overlegden met het stadsbestuur over belangrijke koerswijzigingen.

De Bitter blijft bitter

De dood van de oude Van Bernagie betekende niet dat de problemen met het Geefhuis nu de wereld uit waren. Herman de Bitter meende namelijk nog een paar vorderingen te hebben op het Geefhuis. De totale rekening wegens gemaakte onkosten en uitgebrachte adviezen bedroeg ruim f. 6.000,-. Hij had kennelijk weinig vertrouwen in het Bossche stadsbestuur, want hij wendde zich meteen met een rekest tot de Staten-Generaal. Deze hielden hem voortdurend de hand boven het hoofd. Na veel vertraging leken partijen het in 1642 eens te zijn: de vordering van De Bitter werd ten dele toegekend en hij kreeg een nieuwe instructie. Nadrukkelijk werd bepaald dat de rentmeester onder de regenten stond. Het archief mocht hij niet mee naar huis nemen, maar het moest op het kantoor blijven liggen, 'de briefven elck in hun doosen'. Het salaris werd gesteld op f. 600,- per jaar en nevenfuncties werden verboden.²⁶ De Bitter bleef echter ageren; hij bestookte de Haagse instanties met klaagzangen over het hem aangedaan onrecht. In Den Haag verspreidde hij ook het gerucht dat de Bossche

magistraat zou hebben geknoeid met de stedelijke financiën. Nog in 1657 zou dit een rol spelen in een groot conflict tussen Den Haag en de stad.²⁷

Naar een collegiale bestuursvorm

De rapporten van De Bitter, hoewel niet helemaal betrouwbaar, werpen wel een bepaald licht op de gang van zaken binnen de muren van het Geefhuis ten tijde van Van Bernagie. Het personeel verrijkte zich door voedsel te stelen en dit door te geven aan vrienden en verwanten. De knechts, waarvan vooral ene Jozef het moest ontgelden, hadden het op het brood gemunt. De dienstboden wisten zich overal toegang te verschaffen. De Bitter moest alle ruimten goed afsluiten, maar dan werden de sloten geforceerd.

Dat neemt niet weg dat de situatie langzamerhand stabiliseerde. De regenten namen de teugels steeds meer over. Het systeem van een college van regenten met onder hen een bezoldigde rentmeester beviel zo goed dat men dit ook invoerde bij het Groot Gasthuis. Met de dood van Herman de Bitter op 22 augustus 1652 kwam er een einde aan de onrust. Klerk Jan van Blotenburg volgde hem op als rentmeester. De weduwe van De Bitter, Alida de Bock, kwam in haar eindafrekening nog met een waslijst van door haar man gemaakte reis- en teerkosten. Zonder veel omhaal werden bijna al deze posten geschrapt. De zaak sudderde daarna nog ongeveer tien jaar door.²⁸

Tot slot

De zaak-Van Bernagie is illustratief voor de problemen waarmee het nieuwe Bossche stadsbestuur te kampen had na de capitulatie van 1629. In een klap werd toen de oude elite vervangen door een nieuwe garde. De nieuwe regenten moesten opereren in een

vijandige omgeving. De leden van dit bestuur kwamen uit allerlei plaatsen en toen zij met hun werk begonnen kenden zij elkaar doorgaans niet. Geen wonder dat er geregeld conflicten ontstonden en dat Haagse instanties de kans kregen zich te bemoeien met zaken die normaliter geheel het domein van een stadsbestuur waren. De zaak-Van Bernagie leidde tot een reorganisatie van het Geefhuis. In navolging van wat in de rest van de Republiek gebruikelijk was voerde men een collegiale bestuursvorm in. De economie van het Geefhuis werd gemoderniseerd. Veel werkzaamheden die men tot dan toe in eigen beheer had uitgevoerd werden nu uitbesteed aan particulieren, omdat dit goedkoper was. Nog meer dan voorheen kwam bij de bedeling het accent te liggen op roggebrood. Andere voeding werd niet meer verstrekt. De kwaliteit van de armenzorg nam daardoor af. In 1974 toonden de Belgische hoogleraren Blockmans en Prevenier aan dat de Bossche armenzorg, en met name die van het Geefhuis, al in de zestiende eeuw helemaal niet goed afstak tegenover die in andere Brabantse steden. De nog vaak geciteerde opmerking van de kroniekschrijver Cuperinus dat de bewoners van 's-Hertogenbosch uitblonden in liefdadigheid is een produkt van misplaatst chauvinisme. De werkelijkheid zag er heel anders uit.²⁹

De aard van het conflict had zeker ook te maken met het karakter van de spelers. Een man als De Bitter komt in de stukken over als een querulant die jaloers was op Van Bernagie. Deze laatste was al op jaren en moest in zijn kwaliteit als schepen of raad geregeld naar Den Haag om daar de belangen van de stad te behartigen. Dit zal in de hand hebben gewerkt dat hij zijn andere taak, het beheer van het Geefhuis, verwaarloosde.

1. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch bestond na 1629 uit twee geledingen. Men sprak vaak over de 'heren van de leden'. Het eerste lid werd gevormd door de negen schepenen en de zeven gezworenen. Het tweede lid uit de raadsheren. De twee leden vormden samen het stadsbestuur. Na één jaar schepenen

- te zijn geweest werd men een jaar gezworene, waarna men toetrad tot de raad. De schepenen vormden min of meer het dagelijks bestuur van de stad. Daarnaast spraken zij recht. Zie voor meer informatie over het stadsbestuur: J.A.M. Hoekx, 's-Hertogenbosch onder de Generaliteit 1629-1794', in: Bossche Bouwstenen 1 (1978) 88-105.
2. Het incident werd al vermeld in: B.C.M. Jacobs, 'Hendrik van Bergaigne contra het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch', in: *Varia Historica Brabantica IX* (1980) 56. De citaten uit: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud Stadsarchief (OA), Inv. Van Zuylen, nr. A-32, 6 maart 1640.
 3. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, nr. A-36, f 67v., d.d. 5 november 1631.
 4. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, nr. A-32, d.d. 20 april 1640.
 5. Door kroniekschrijvers als Cuperinus en Van Oudenhoven is het verhaal in omloop gebracht dat de Tafel van de H. Geest gesticht zou zijn in 1268, maar daarvoor ontbreekt elk bewijs. Vast staat dat de Tafel in 1274 nog niet bestond. Het verhaal van Jan Mosmans dat de Tafel ontstaan zou zijn uit een echte tafel voor de armen in de St. Janskerk acht ik zeer onwaarschijnlijk. Alles wijst erop dat het initiatief tot de stichting van het Geefhuis genomen werd door de stedelijke bovenlaag.
 6. Het zou te ver voeren hier diep op de gecompliceerde stamboom van de Van Bernagies in te gaan. Ik verwijs slechts naar: GAHt, Oud-notarieel archief inv. nr. 2660, f 689 (met dank aan dr. Leget) en naar: H.W.M. Roelants, 'Aanteekeningen over het Geslacht van Bernagien', *Maandblad Nederlandsche Leeuw XXIX* (1911) 90-96. Geïnteresseerden kunnen altijd contact opnemen met de auteur van dit artikel (tel. 073-155 709).
 7. GAHt Archief schepenbank inv. nr. 1541 (Bosch protocol), d.d. 6 februari 1630, f 106v (Joris van Bernagien treedt op als voogd over Anthonis Brands zoon van wijlen Wynina van Grijp en Adriaan Brands, schout van Hooge en Lage Zwaluwe in verband met een proces voor de Raad van Brabant tegen Philips Sonst te Zevenbergen).
 8. Dat Van Bernagie uit Breda kwam blijkt uit: GAHt OA, Inv. Van Zuylen nr. A-37, f 68v, d.d. 17 jan. 1637; GAHt, Archief Kerkeraad Hervormde Gemeente, inv. nr. 55, register van lidmaten, f 3r (ingeschreven zonder formele attestatie vóór 23 december 1629): 'myn heer schepen Bernage ende Elisabeth van Grijp syne huysvrouw'. In de kantlijn staat 'Swaluwe'.
 9. GAHt, Archief Geefhuis, Rekening boekjaar 1630/31, f 122r-vierde post en f 124v-eerste post; idem, rekening boekjaar 1632/33, f 152r.
 10. GAHt DTB registers, nr. 79 (ondertrouw predikant), d.d. 26 oktober 1631.
 11. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, nr. A-33, 29 december 1640. H. Bots, I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg, 1979) onder De Bitter.
 12. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, A-28, 3 november 1629 en A-36, 24 juli 1632. Over de handel en wandel van De Bitter bevindt zich nog een dossier in: GAHt OA, Inv. Van Zuylen, A-328, diverse stukken jaar 1641.
 13. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, nr. A-28, 23 juni 1634; idem, nr. A-30, 9 juli 1639 (instructie meester) en 10 juli 1636 (instructie rentmeester).
 14. GAHt OA, Inv. Van Zuylen nr. A-36, 27 februari 1632.
 15. H. van Bavel, 'Korte bouwgeschiedenis', *Boschboombladeren* 14(1974) 13.
 16. Op 28 juli 1588 kreeg Van der Wiel voor het eerst zijn salaris als toen nog onderklerk uitbetaald; zie: GAHt, Archief Geefhuis, Rekening 1589/90, hoofdstuk uitgaven aan bodelonen. Zie over de twisten tussen Van Bernagie en De Bitter ook nog: GAHt OA, Inv. Van Zuylen nr. A 328 (doos 1144).
 17. GAHt OA, Inv. van Zuylen, nr. A-29, 6 maart 1634.
 18. GAHt, Archief Geefhuis, Rekening 1649-1652, f 216v (klerken Witte Wittense uit Zierikzee en Lambert van Wesel).
 19. E.C.C. Corti, *Geschiede des Rauchens* (1930; herdruk Frankfurt, 1986) 94 e.v.
 20. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, nr. A 29, 6 maart en 15 december 1634, 7 en 8 maart 1635; idem, nr. A-30, 12 februari 1636.
 21. Het waarschijnlijk zeer interessante rapport van de commissie is helaas niet bewaard gebleven. We beschikken alleen over een door een andere commissie geschreven tegenrapport en over een samenvatting van het gebeurde dat is afgeschreven in het resolutieregister van pensionaris Van Zonst. Zie: GAHt OA, Inv. Van Zuylen nr. A-30, 28 juni 1636 (tegen-rapport) en 9 juli 1636 (besluiten) en A-32, 13 maart 1640 (samenvatting).
 22. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, A-32, 4 mei 1639.
 23. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, inv. nr. A-32, 30 juni en 1 juli 1639.
 24. GAHt OA, Inv. Van Zuylen, nr. A-32, 28 februari, 6, 11 en 13 maart 1640; 11 maart 1640.
 25. GAHt OA, Inv. Van Zuylen nr. A-32, 16 april 1640. Idem, nr. A-39, f 63r (datum overlijden) en f 59r (datum begrafenis).
 26. GAHt OA, Inv. Van Zuylen nr. A 33, 29 december 1640 en 12 maart 1641; idem, A 34, 15 februari 1642.
 27. L.P.L. Pirenne, 'Stadsfinanciën, stadszaak of staatszaak? 's-Hertogenbosch versus Staten-Generaal 1656', in: *Vriendenboek Stadsarchivaris Kuyser ('s-Hertogenbosch, 1980)* 163-177.
 28. GAHt, Archief Geefhuis, Rekening 1649-1652, f 188v (datum overlijden De Bitter); idem, f 216v en volgende.
 29. W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435-1535', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis XII* (1974) 52-55